

В. П. Дзігадзюк

*(Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя І. П. Шамякіна, Мазыр)*

ТЭКСТАВАЯ РЭТРАСПЕКТЫЎНАЯ ПРАСТОРА ЯК АСНОЎНЫ КОРПУС ТЭКСТАСТРУКТУР

Артыкул прысвечаны даследаванню часовай катэгорыі рэтраспекцыі ў беларускім мастацкім тэксце. Разглядаецца тэкставы від дыскантынуума, яго асаблівасці, сродкі і спосабы рэалізацыі. Выяўлены маркеры актуалізацыі асноўнага корпуса тэкстаструктур – графічныя знакі пачатку новай главы, прамыя аўтарскія словы-паказальнікі, змена апавядальнага часу, лексіка-граматычныя адзінкі часу.

Пытанне вызначэння тэкставых катэгорый у апошнія дзесяцігоддзі з'яўляецца актуальным, асаблівую цікавасць даследчыкаў выклікае мастацкі твор і яго прастора. Шмат навуковых прац лінгвістаў і даследчыкаў беларускага мовазнаўства прысвечаны вывучэнню дадзенай праблемы – І. П. Кудраватых [1], Н. У. Чайка [2], А. І. Равуцкі [3], М. І. Кірушкіна [4] і інш.

Вялікую ўвагу прыцягвае тэкставая катэгорыя рэтраспекцыі, якая патрабуе грунтоўнага і ўсебаковага яе вывучэння ў беларускім мовазнаўстве. Тэрмін «рэтраспекцыя» ў залежнасці ад кантэксту можа выступаць як катэгорыя тэксту, словазлучэнне, сказ або фрагмент тэксту. Кампазіцыйная структура любога мастацкага твора залежыць

ад інтэнцыі аўтара, яго задумы, таму часавая мнагапланавасць можа рэалізоўвацца на розных узроўнях. Тэкставая рэтраспекцыя актуалізуе асноўны корпус тэкстасструктур у рэтраспектыўнай прасторы са сваімі ўнутранымі часавымі напрамкамі. Сродкі і спосабы рэпрэзентацыі дадзенай адзінкі залежаць ад кампазіцыі твора, лексіка-граматычных паказчыкаў.

Вызначана, што калі базісны час мастацкага твора выражаны формамі прошлага часу, то парушэнне часовай паслядоўнасці падзей можа адбывацца за кошт графічнай арганізацыі апавядання. Кожная змена часовага плана пачынаецца з новай главы. Выбар такога віду разгортвання падзей на часовай плоскасці абумоўлены тым, што развіццё сюжэта цесна звязана з падзеямі мінулага. Для таго каб чытачу было лягчэй пераходзіць ад адной лініі апавядання да другой, якія рэпрэзэнтаваны формамі прошлага часу, аўтар раздзяляе кожны план графічна. Размежаванне рэтраспектыўнай тэкстасструктуры ад базіснай адбываецца за кошт кантэксту. Мастацкі тэкст з такой храналагічна раздзеленай структурай характэрны для твораў Л. Рублеўскай «Пярсцёнак апошняга імператара», «Золата забытых магіл».

Іншы раз мастацкі тэкст асноўваецца на апавяданні рэтраспектыўнага характару, г. зн. асноўная лінія сюжэта звязана з падзеямі мінулага. Пераход у іншую часовую плоскасць адбываецца рознымі лексіка-граматычнымі спосабамі і сродкамі. Калі апавяданне вядзецца ад першай асобы ў цяперашнім часе, то рэтраспектыўная асноўная частка пачынаецца за кошт слоў аўтара-апавядальніка. Такі зрух у часе экспліцытна выражаны і падрыхтоўвае чытача да змены ў часавым сюжэце. Вельмі яскравым прыкладам з'яўляецца апавесць В. Іпатавай «Чорная княгіня», дзе апавядальнікам з'яўляецца галоўны персанаж, Ева Ваяраўна Касцевічуўна. Ад першай асобы, праспектыўна, пры дапамозе экспліцытна выражаных лексіка-граматычных адзінак, яна падводзіць чытача да будучага зруху ў часовай прасторы. *Можна, змілуецца нада мною пан Езус, і змагу я расказаць пра жыццё сваё, пра справы, якім была сведкаю, і пра шляхі чалавечыя, нязнаныя ім самім, але наканаваныя воляю вышэйшаю, якая вядомаю становіцца толькі перад смерцю.* <...>.

Раскажу пра чалавека, якога кахала так, як толькі можна кахаць жанчына, – імя яго засталася невядомым, хаця спраў зрабіў ен многа і навучыў мяне зямлю сваю любіць і ведаць, хто я такая і на якой зямлі жыву. <...>.

Раскажу яшчэ пра адну няшчасную жанчыну нашага крывавага і суровага стагоддзя, якую не засцераглі ад лёсу вялізныя багаці

і знакамітасць. А можа, якраз яны перашкодзілі ёй быць шчаслівай? <...>.

Але – **начну ўсё на парадку**, начну з бацькоў сваіх і сябе, адкуль я і які род мой. Не надта багаты, але ж – з нобіляў, са шляхты мы, Касцевічы, і бацька мой у маладосці **быў** «кавалерам» ажно пры самім Радзівілу князю Юрыю, гетману польным літоўскім.<...> (В. Іпатава, «Чорная княгіня»). Так, у апошнім фрагменце адбываецца пераход у рэтраспектыўную прастору, і апавяданне вядзецца ў мастацкім цяперашнім, а менавіта, у граматычным прошлым часе.

Лексічныя адзінкі, якія выступаюць маркерамі ўласна аўтарскіх слоў-паказальнікаў мінулага, з'яўляюцца рэтраспектыўнымі па семантыцы: **Мне помніцца дзень**, калі ля нашай хаты спыніліся чатыры карэты, за якімі тоўпіліся коннікі <...> (В. Іпатава. «Чорная княгіня»). Часцей за ўсё такія маркеры часу з'яўляюцца ініцыятарамі пераходу да асноўнай часткі мастацкага тэксту, якая знаходзіцца ў рэтраспектыўнай прасторы. Пры гэтым трэба адзначыць, што пры падобных пераходах у мінулае, форма асобы апавядання можа змяняцца на трэцюю або застацца нязменнай. Аднак гэта ніяк не ўплывае на арганізацыю часовай прасторы ўнутры самой рэтраспектыўнай часткі, дзе назіраюцца іншыя парушэнні кантынуума, як рэтраспекцыя ў рэтраспекцыі.

Сустрэкаюцца творы, у якіх зрух у часовай паслядоўнасці адбываецца пры змене часу апавядання з цяперашняга на прошлы. Пры гэтым вызначаецца экспліцытная маркіроўка рэтраспектыўнай тэкстаструктуры лексіка-граматычнымі адзінкамі: **Люблю вандраваць. Часам гэтая схільнасць ублытвае мяне ў авантурныя падзеі, якія не да твару такой самавітай асобе, як я, з навуковай ступенню, кніжкам і працай у сталічным музеі... <...>. Маё першае і самае моцнае каханне – Альберт Святкоўскі, мастак. Пазнаемліся мы на першым курсе.** <...> (Л. Рублеўская, «Сэрца мармуровага анёла»).

У пераважнай большасці мастацкія творы адразу пачынаюцца з адсылам у мінулую часавую прастору. Часта ў якасці паказчыка рэтраспектыўнасці выкарыстоўваюцца лексіка-граматычныя маркеры. Так, у наступных прыкладах: **Доўга ў той вечар гудзела зямля пад капытамі коней, і ў мястэчку Фрайбург не бачна было жыхароў, толькі цікаўная дзятва, як заўсёды, цікавала за воінамі-чужынцамі** (В. Іпатава. «Давыд Гарадзенскі»); **Гэта было ў той год, калі ўсе пачалі насіць кашулі ў краткі. Быццам вуліцы запоўніліся каўбоямі. Але пазнаваўся толькі статак. Яшчэ ў той час у горадзе паўсюль замест асфальту клалі новую плітку** (Л. Рублеўская. «Дагератып»)

асноўны корпус тэкстаструктур уводзіцца пры дапамозе ўказальных займеннікаў, якія ўскосна накіроўваюць у мінулую прастору.

Трэба адзначыць і асаблівасці завяршэння мастацкага тэксту. Калі зачын апавядання пачынаецца ў адной часовай прасторы, а асноўны сюжэт – у другой, рэтраспектыўнай, то і канец можа быць працягам сюжэтнай лініі твора.

Іншы раз рэтраспектыўны план не з’яўляецца завяршэннем мастацкай задумы, выхад з прасторы мінулага суправаджаецца пераходам назад у базісны час, да кропкі адліку (у адносінах да рэтраспектыўнага плану). Такая арганізацыя часовага тэкставага прастору назіраецца ў творы В. Іпатавай «Чорная княгіня».

Мастацкія творы, якія пачынаюцца адразу ў рэтраспектыўнай прасторы, маюць асаблівасць працягу асноўнай лініі сюжэта і яго канцоўкі ў адной і той жа часовай плоскасці. Творы такой разнавіднасці кампазіцыйнай структуры характэрны для В. Іпатавай, напрыклад, «Давыд Гарадзенскі».

Такім чынам, тэкставая рэтраспекцыя, якая актуалізуе асноўную часовую лінію мастацкага тэксту, з’яўляецца сюжэтаўтваральнай. Яе рэпрэзентацыя залежыць ад кампазіцыйнага характару тэксту, што абумоўлена мэтай аўтара. Дыскантынуум асноўнага корпуса тэкстаструктур уводзіцца пры дапамозе графічных сродкаў – знакаў пачатку новай главы; прамымі аўтарскімі словамі-паказальнікамі; зменай апавядальнага часу – пераходам ад цяперашняга апавядальнага да прошлага часу; лексіка-граматычнымі адзінкамі часу. Завяршэнне мастацкага твора актуалізуецца рознымі спосабамі: зачын, асноўная частка і канцоўка ў адной рэтраспектыўнай часовай плоскасці; зачын і канцоўка – у мастацкім цяперашнім часе, асноўная частка – у рэтраспектыўнай прасторы; зачын – у мастацкім цяперашнім часе, асноўная частка і канцоўка – у рэтраспектыўнай прасторы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Кудреватых, И. П. Блок информации как единица анализа художественного текста / И. П. Кудреватых // Текст, контекст, интертекст : сб. науч. ст. по материалам Междунар. науч. конф. «XII Виноградовские чтения», Москва, 10–11 нояб. 2011 г. – Т. 1 : Русский язык. Зарубежная филология / отв. ред. : Е. Ф. Киров, Н. Л. Огуречникова. – М. : МГПУ, 2012. – С. 210-214.

2. Чайка, Н. У. Тэкставыя катэгорыі: моўная рэпрэзентацыя / Н. У. Чайка // Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай

і дыялектнай мове : зб. навук. арт. / Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; рэдкал.: С. Ф. Бут-Гусаім, Л. В. Леванцэвіч, Т. А. Кісель. – Брэст : БрДУ, 2019. – С. 252-255.

3. Ревуцкий, О. И. Филологический анализ художественного текста : учеб. пособие / О. И. Ревуцкий. – Мінск : РИВШ, 2006. – 320 с.

4. Кірушкіна, М. І. Прасторава-часавы кантынуум у мастацкіх творах гістарычнага жанру / М. І. Кірушкіна // Актуальные проблемы филологии : сб. науч. ст. / редкол. : А. В. Бредихина (гл. ред.) [и др.] ; Гомел. гос. ун-т. – Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2013. – Вып. 6. – С. 27-32.